

ЕКСТРЕМИЗАМ У ИМЕ ЖИВОТИЊСКИХ ПРАВА

Марија Ђорић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

У раду се анализира појава екстремизма у име заштите животињских права (*ARE – animal rights extremism*), која је све више заступљенија у развијеним западним друштвима. Прави се дистинкција између сродних феномена као што су добробит животиња и животињска права, како би се на прави начин схватила идеологија тих екстремистичких група. Осим генезе у односима између човека и животиња током историје, истраживане су, кроз релевантне примере, најактуелније екстремистичке групе које се боре за заштиту животињских права и које често представљају опасност за државу и друштво. Оно по чему се *ARE* приближава терористичким актима јесте сличан модус операнди под којим подразумевамо употребу импровизованих експлозивних направа (*IEDs*) и импровизованих запаљивих уређаја (*IIDs*). Посебна пажња усмерена је на појмовно одређење екстремизма и тероризма у име животињских права, као и на њихово међусобно разликовање.

Кључне речи: *животињска права, људска права, тероризам, екстремизам, насиље,*

Животињска права и добробит животиња

Однос човека према животињама кроз историју био је претежно антропоцентричног карактера. Човек је, као једино биће које поседује *ratio*, имао неприкосновену доминацију над целокупном флором и фауном. Са развојем цивилизације људи су почели да воде рачуна не само о заштити угрожених мањина своје врсте (расе, нације, хомосексуалци, имигранти, итд.) већ и о целокупној природи. Посебно место у заштити животне средине припада *AR (animal rights)* активистима или *анималистима*. *AR* активизам подразумева све активности и радње које се од људске врсте спроводе са циљем заштите животиња. Под термином *заштита животиња* подразумевају се „активности (нормативне и практичне), које човек предузима да се спречи суровост према животињама, да се поправи хумани третман према животињама, да се смањи стрес и напор животиња, и да се ставе под контролу и мониторинг, експериментисање, односно истраживање са животињама“¹.

¹ Пауновић, Милан, *Права животиња: савремени међународни стандарди*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004, стр. 157.

У разјашњењу широког спектра појмова који се тичу животињских права најпре треба разликвати феномен *добробити животиња (animal welfare)* од феномена *животињских права (animal rights)*. Поборници *animal welfare* концепта сматрају да људи морају да се хумано односе према животињама и брину о њима. Дакле, они се противе злостављању животиња, њиховом занемаривању, нехуманим условима у којима живе и сл., али немају ништа против тога да људи користе животиње за своје потребе. Друга идеја која се тиче животињских права (*animal rights*), и која данас чини својеврстан филозофски систем, усмерена је, заправо, против било какве експлоатације животиња од стране човека. Управо у тој идеји имамо клицу могућег екстремизма у име заштите животињских права. Понашање активиста који се залажу за радикално остваривање животињских права често прелази у оне облике понашања које можемо оквалификовати не само као екстремизам, већ и као тероризам.

У етичкој полемици око права животиња издвајају се два морална становишта: антропоцентрично и биоцентрично. Анималисти се држе биоцентричног моралног принципа, сматрајући да сва жива бића знају за бол и патњу и да човек по том питању не представља ексклузивитет у живом свету, па самим тим и не може одлучивати о осталим нељудским бићима. Из овог става произилази закључак да су и животиње морална бића и да као такве могу имати одређена права, па се предлаже да се третирају као субјекти права, а не као објекти, што је било уобичајено у досадашњој пракси. Неки истраживачи сматрају да се залагање за остварење животињских права може одредити као „заштита животиња од патње“.²

Екстремна струја *AR* активиста сматра се да су животиње у зоолошким вртovima, циркусима, лабораторијама, пољопривредним добрима и сл. злоупотребљене, те да стога морају на неки начин бити „ослобођене“.³ Наиме, иде се ка томе да се покаже како и животиње морају да имају своју аутономију, што непосредно кореспондира са слободном вољом, тако да их људска врста не може присиљавати на оне радње које су против њихове воље. Та струја полази од кантовског принципа аутономије, који је нераскидивим карикама повезан са принципом слободе или слободне воље. Неки, попут аболициониста, сматрају да је чак узгајање животиња на фармама облик злоупотребе, па се противе свакој користи коју човек може имати од животиња. По тој аналогiji, све животиње имају право на аутономију, тј. слободну вољу.⁴ У многим земљама донети су закони који експлицитно штите животиње од злостављања. На пример, у Њујорку власници који транспортују животиње друмским и железничким саобраћајем морају да стану на сваких пет сати да би се животиња одморилa, нахранила и извела на чист ваздух. Власници који напусте кућног љубимца могу се кривично гонити, као и они који излажу животиње физичком напору, уколико оне нису способне за то.⁵

² Nussbaum Craven Martha, Sunstein Cass, *Animal rights: current debates and new directions*, Oxford Univ. Press, Oxford, 2006, стр. 5.

³ Такве идеје подржавају организације попут *The American Society for the Prevention of Cruelty to Animals*.

⁴ Видети опширније: Regan, Tom, *The case for animal rights : updated with a new preface*, University of California Press Berkeley [Calif.], 2004.

⁵ Према: Nussbaum Craven Martha, Sunstein Cass, *Animal rights: current debates and new directions*, Oxford Univ. Press, Oxford, 2006.

Европска унија је на основу *Статута о окружности према животињама* заштитила рибе, а Норвешка је пример земље која је затворила неке рибље фарме због окружности према бакаларима. Све те законске одредбе у позадини имају једну претпоставку, а то је да и рибе осећају бол. Иако рибе имају неуротрансмитере који ублажавају бол, то не значи да не пате, наглашавају поједини научници⁶ и активисти за заштиту животињских права.

Још је Чарлс Дарвин у својим истраживањима приметио да и животиње имају емоције, а оно што је заједничко и код човека и код животиња јесте да обе врсте скоро идентично реагују на страх: „Од свих емоција страх је најпознатији по томе што може да изазове дрхтање; али то се повремено дешава и приликом великог беса и радости“.⁷ Интересантан је пример да и мајмун, попут човека, често поцрвени у лицу услед јаких емоција, док је, како даље наводи Дарвин, забележено да и неке животињске врсте могу да плачу.

Најновија истраживања која су објављена у научном часопису,⁸ показују да су чак и октоподи (*Enteroctopus dofleini*), на којима су се вршила истраживања, способни да препознају људе који су их неколико недеља проучавали и хранили, јер су на сваког од њих другачије реаговали, што указује на постојање примитивног облика интелигенције.

Етички однос према животињама бележи се најпре у осамнаестом веку, да би се још више развио у деветнаестом и двадесетом, а пун замајац остварује се данас, када се иде ка томе да се антропоцентрични став у потпуности супституише биоцентричним приступом. До седамдесетих година двадесетог века сматрало се моралним коришћење животиња зарад људске добробити, с тим што се тежило законској заштити животиња од злостављања и осталих врста злоупотреба. Од седамдесетих година долази до значајног преокрета у вези са идејом животињских права. Наиме, тада се оформио став да је неморално користити животиње због људске користи, па се у складу са том идејом појављују адвокати који заступају интересе животиња и боре се за њихова права. Такви помаци у заштити животиња кореспондирају са **веганским** начином живота, који данас постаје својеврсна филозофија живота.⁹ Вегани не једу месо, млеко, мед, јаја и прерађевине, не носе кожу, перје, крзно, вуну и свилу и критикују мултинационалне хемијске концерне и фармацеутске компаније јер злоупотребљавају животиње. Њихови ставови, обојени јаким емоцијама, често су неприхватљиви за остатак друштва: „Зоолошки вртови су мучилишта за животиње, где се оне држе ван својих природних окружења, заточене горе од затвореника у затворима, под нехуманим условима живота! Већина њих, осим тешких здравствених тегоба, пати и од ужасних психолошких поремећаја“.¹⁰ Због свих тих разлога вегани се залажу за стварање зоолошких вртова. Иначе, први зоолошки вртови настали су крајем

⁶ Dr Donald Broom у Великој Британији је дошао до тих закључака.

⁷ Дарвин, Чарлс, *Изражавање емоција код човека и животиња*, Досије студио, Београд, 2009, стр. 107.

⁸ Видети: Anderson, Roland C.; Mather, Jennifer A.; Monette, Mathieu Q.; Zimsen, Stephanie R. M., „- Octopuses (Enteroctopus dofleini) Recognize Individual Humans“, *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 2010, Vol. 13 Issue 3.

⁹ Постоји чак и дан веганизма – 1. новембар.

¹⁰ <http://www.veganizam.com/>, 05.08.2010.

осамнаестог века у Европи, и то у Бечу, Паризу и Мадриду, док се нешто касније, у деветнаестом веку, јављају у Америци.

Осим веганске идеолошке школе, у погледу заштите животињских права интересантна је и **еко-феминистичка филозофија**. Та феминистичка струја полази од претпоставке да мушкарци дискриминишу жене и да теже потчињавању целокупне природе. Поједини аутори, као што је то случај са Марком Бекофом (*Marc Bekoff*), сматрају да је западна цивилизација типичан пример шовинистичко-дискриминишуће цивилизације, тако да је логично што су се у њој врло лако развиле појаве попут расизма, сексизма и експлоатације животиња.¹¹ Неретко, екофеминизам иде ка томе да животиње сведе на ниво човека, из чега им, логично, припадају сва права као људској врсти. Такви пренаглашени ставови могу се сврстати у својеврстан фанатизам јер занемарују врло битну ствар, а то је да постоји једна непремостива разлика између животиња и човека – *ratio*.

Конзумирање меса, против чега су поједини екофеминисти, често се доводи у везу са мачо принципом. Реч је о томе да су кроз историју само „мушкарци моћи“ имали могућност да конзумирају месо, док су жене као грађани другог реда ређе користиле месо у исхрани. „Људи моћи су од вајкада конзумирали месо“,¹² сматра Керол Адамс (*Carol Adams*). Ту феминистичку теорију поткрепљује чињеница да се у Етиопији обично припремају два obroka – један за мушкарце који обавезно садржи месо, и други који се сервира женама и који је обично вегетаријанског типа.¹³ Таква појава се може објаснити културолошким разлозима, по којима је мушкарац у патријархалним друштвима доминантнији, па му сходно томе и следује бољи оброк, али и тиме што месо утиче на повећање физичке енергије, која је мушкарцима потребнија због тога што се баве физичким пословима.

Конзумирање меса у исхрани је у многим културама представљало табу који се првенствено односио на жене, док су мушкарци били поштеђени те забране. Рецимо, у Екваторијалној Африци жене не смеју да конзумирају пилеће месо, што није случај са мушкарцима. У модерној науци, која кроз етичко становиште посматра однос човека према животињама, еко-феминистичка струја сматра да је вегетаријански начин исхране често синоним за женски принцип, док је, насупротив томе, употреба меса у исхрани својствена мушкарцима и „мачо-култури“. Такве врсте симплификација не могу се сматрати научно валидним у савременим научним истраживањима, јер уско сагледавају проблеме којима се баве, не обраћајући пажњу на различите културе, морална, религијска становишта и на крају материјалне могућности човека приликом куповине и употребе хране.

Феминистичка теорија сматра да је вегетаријанизам симбол женског принципа, позивајући се, између осталог, на Хегелову компарацију мушкарца и жене, по којој је мушкарац симбол животиње која је активна, док је биљка наличје жене и представља пасивност. Често се избацивање меса из исхране, по фе-

¹¹ Видети: Bekoff, Marc, *Encyclopedia of animal rights and animal welfare*, Greenwood Press, Santa Barbara, Calif. 2010.

¹² Adams, Carol, *The sexual politics of meat : a feminist-vegetarian critical theory*, Continuum, New York, 2004.

¹³ Prema: Adams, Carol, *The sexual politics of meat: a feminist-vegetarian critical theory*, Continuum, New York, 2004.

министкињама, сматра обликом супротстављања мушкој доминацији и патријархалној култури, што је, по нама, слаб научни аргумент. Иначе, такво поређење мушкарца са животињом а жене са биљком срећемо још код америчких Индијанаца из племена Апача, с тим што су они сматрали и то да је мушкарац симбол сунца, а жена симбол месеца.¹⁴

Можемо резимирати да се све актуелнија расправа о савременој експлоатацији животиња креће у два главна смера, која се међусобно не искључују: „у етичком/правном, у борби за поштовање права животиња, и у онтолошко-моралном, у борби против искоришћавања животиња у производњи хране (месо)“.¹⁵

Однос човека према животињама кроз историју

Најстарије записе о човековом односу према животињама можемо наћи још у првим хришћанским књигама. У *Старом завету* се експлицитно истиче да је Бог дао право човеку да господари над свим биљкама и животињама. Та врста антропоцентризма је евидентна не само у хришћанству, већ и у јеврејству. Код старих Грка, у античком периоду, имамо оне који су се залагали за животињска права, попут Питагоре, док је Аристотел сматрао да је човек господар целе природе и да је тиме потврђена његова супремација.

За Римљане је убијање животиња, па и људи, представљало својеврсну забаву, о чему сведочи велика популарност гладијаторских игара. Чак је из тога доба поникла изрека *Panem et circenses* (Хлеба и игара), коју је први изрекао Јувенал. Када је римски император Трајан освојио Румунију, наредио је да се 123 дана у аренама одржавају борбе са животињама као знак славља. Сматра се да је током императоровог тријумфа побијено на хиљаде животиња. Француска је, пак, у петом веку имала двадесет и шест арена у којима је чувала животиње због људске разоноде, а тако је остало све до осмог века.¹⁶ Данас смо сведоци потпуно другачије перцепције о експлоатацији животиња у забавне сврхе. Корида, која традиционално постоји у Шпанији од седамнаестог века и која је симбол модерних гладијаторских борби, укинута је у Каталонији одлуком парламента 2010. године јер се сматра нехуманом забавом.

Многи значајни филозофи бавили су се односом човека према животињама. Ставови неких од њих били су доста напредни за време у којем су живели, а неки су предсказујуће гледали на животињска права, попут Леонарда да Винчија који је тврдио да ће доћи време када ће људи гледати на убиство животиње као на убиство човека.¹⁷

Ханс Јонас (*Hans Jonas*), као представник тзв. „филозофијске биологије“, који се бави, између осталог, и питањем животињских права, истиче да животиње

¹⁴ Baker, William, *Playing with God: religion and modern sport*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2007, 7.

¹⁵ Јановић, Никола, *Биополитика, животиње, месо, храна*, Филозофија и друштво, бр. 2, 2009, стр. 46.

¹⁶ Према: Singer, Peter, *In defense of animals: the second wave*, Blackwell Publ., Malden, 2006, стр. 132.

¹⁷ Видети: Singer, Peter, *In defense of animals: the second wave*, Blackwell Publ., Malden, 2006.

од биљака разликују следеће карактеристике: „мотилитет, перцепција и емоција“.¹⁸ Јонас сматра да је Аристотел први писао о филозофској биологији, али се, за разлику од њега, залаже за тзв. биоцентрични принцип, у чијем је центру живот уопште, а не антропоцентрични, у којем је човек најзначајније живо биће. Иначе, у духу свога времена, Аристотел је правио компарацију између робова и питомих животиња, сматрајући да се и једни и други искључиво воде својим нагонима, те да међу њима практично и нема неке разлике.¹⁹

Тома Аквински је сматрао да окрутност према животињама може довести до окрутности према људима, док је Декарт истицао да су животиње врста машина, а не живих бића, јер немају душу. За Декарта је једино човек поседовао душу, што га је издвајало из природе и чинило посебним бићем. Пошто су, по његовом мишљењу, животиње само машине, оне нису способне ни за каква осећања, укључујући бол и задовољство. Френсис Бејкон је истицао да и животиње имају душу, али само у форми *anima sensibilis*. Џереми Бентам, вођен утилитаристичким принципом, писао је да је циљ човековог делања остваривање добити не само за појединца, већ и за друштво као целину. Он је разматрао могућност животињске патње и наглашавао како и животиње морају имати своја права.²⁰

У прошлости су били познати, уистину, необични па и гротескни случајеви процесуирања животиња пред судом, о чему сведочи запис енглеског правника Е. О. Еванса. Прва забележена пресуда те врсте донета је 1266. године против једне свиње, а последња 1692. године, када је процесуирана кобила.²¹ У средњем веку су чак спровођене смртне казне над животињама за које би се доказало да су убиле човека. Тиме се животињама, додуше нехотице, давао статус субјекта права, што данас није прихваћено. Животиње се третирају као објекти права, иако најрадикалнији *AR* активисти претендују да им омогуће статус правних субјеката.

Покрети за заштиту животиња најпре су оформљени у англосаксонским системима, па зато није ни чудно што су САД прве усвојиле закон против окрутног поступања према животињама – 1641. године, под утицајем пуританаца у Масачусетсу, под називом *The Body of Liberties*.²² Тај закон садржао је сто принципа слободе, а двадесет и друга слобода је забрањивала злостављање животиња и укључивала кривично гоњење. Прво организовано друштво за спречавање злостављања животиња настало је у Великој Британији у деветнаестом веку, под називом *Краљевско друштво за превенцију окрутности према животињама*.

У седамнаестом веку квекерске религиозне групе жустро су се бориле за животињска права, а међу њима се посебно истицао Џорџ Фокс (*George Fox*).²³

¹⁸ Jonas, Hans, *The Phenomenon of Life: toward a philosophical biology*, Northwestern Univ. Press, Evanston, 2001, стр. 99.

¹⁹ Према: Regan, Tom, *Defending animal rights*, Univ. of Illinois Press, Urbana, 2001, стр. 7.

²⁰ Видети: Edwin, Burt, *The English philosophers from Bacon to Mill*, The Modern Library, New York, 1939.

²¹ Табори, Пол., *Историја људске глупости*, Чачак–Београд, 2002, стр. 183–193, наведено према: Пауновић, Милан, *Права животиња: савремени међународни стандарди*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004, стр. 31.

²² Према: Пауновић, Милан, *Права животиња: савремени међународни стандарди*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004.

²³ Према: Ryder, Richard, *Animal revolution: changing attitudes towards speciesism*, Berg, Oxford, 2000.

Касније, 1821. године, Алдерман Смит (*Alderman Smith*) предложио је британском парламенту да се донесе закон који би штитио коње од злостављања.²⁴

Многе организације које се боре за заштиту животиња и остваривање њихових права користе нелегалне методе и криминална средства за реализацију својих циљева. Такви покрети су своје родно тле најпре нашли у Великој Британији. Још 1800. године организација младих која се популарно називала *The Band of Mercy* уништила је имовину оних института који су користили животиње у експерименталне сврхе.²⁵

Иако наведена генеза догађаја указује да су се људи кроз историју систематски све више залагали за заштиту животиња, тек у двадесетом веку дошло је до озбиљних помака у тој области. Радови Питера Сингера (*Peter Singer*) и Тома Регана (*Tom Regan*), седамдесетих година двадесетог века, без премца су најзаслужнији за појаву идеја које су пре тога биле на друштвеним маргинама. Питање животињских права поставило се не само као друштвено, већ и као политичко питање, али и проблем. Док су Сингерови радови указивали на човекову обавезу да брине о правима животиња, Томас Реган одлази за корак даље и закључује како животиње заслужују да буду једнако третиране као и људи. Иначе, Реган је сматрао да се та права првенствено односе на сисаре и кичмењаке.²⁶

Временом је дошло до озбиљнијих активности, па *ALDF (Animal Legal Defense Fund)*, организација саставља „Животињску повељу слободе“ (*Animal Bill of Rights*), која имплицира следећа права животиња:

1. да не буду експлоатисане, злостављане и занемариване;
2. да се не користе у нехуманим и суровим експериментима;
3. да живе у окружењу које одговара њиховим физичким и психичким потребама;
4. да буду са својом врстом и добију потребну медицинску негу и склониште, по потреби;
5. да живе у природном станишту;
6. да им се омогући заштита права и интереса пред законом и судом.²⁷

Брига за животиње све више се интензивира у двадесет и првом веку, о чему сведочи интересантан случај из Аустралије. Током 2008. године целокупна јавност у тој земљи учествовала је у решавању случаја шимпанзе који је остао без склоништа у којем је живео годинама, јер више није било материјалних услова за његово одржавање. То је подразумевало усрђење те животиње, тако да су се око његовог опстанка и права на живот ангажовале многобројне организације за заштиту животиња, међу којима је била најгласнија *AAAG (Association Against Animal Factori-*

²⁴ Према: Owen, Marna, *Animal rights : noble cause or needless effort?*, Twenty-First Century Books, Minneapolis, MN, 2010.

²⁵ Према: Liddick, Don, *Eco-terrorism: radical environmental and animal liberation movements*, Westport, Conn.: Praeger, 2006.

²⁶ Таквом „дискриминацијом“ Реган је свесно издвојио поједине животињске врсте, што уноси додатну конфузију у области животињских права, јер се логично поставља питање по чему су једне животиње привилегованије од других уколико свако живо биће доживљава бол и патњу?

²⁷ Liddick, Don, *Eco-terrorism: radical environmental and animal liberation movements*, Westport, Conn.: Praeger, 2006, стр. 26–27.

es). Та организација имала је толико радикалан захтев да је чак инсистирала да се том шимпанзи додели статус детета, како би се омогућило његово збрињавање и усвајање. Са друге стране, да куриозитет буде већи, у аустралијским радњама са сувенирима могу се наћи препарирани делови тела кенгура, које туристи купују за поклон. Контрадикторност савременог друштва у погледу *AR* активизма указује на недовољно испрофилисан став о животињским правима.

Човеков став о животињама је у великој мери био предиспониран религиозном припадношћу, што се може видети и у савременом друштву. Католичка црква је у свом катихизису 1994. године истакла: „Животиње, као и биљке су нехумана бића и по природи су намењене човеку зарад његовог општег добра у прошлости, садашњости и у будућности“.²⁸ Са друге стране, источњачке религије, на првом месту будизам, сматрају да се у сваком живом бићу, била то животиња, биљка или човек, налази душа и да се може реинкарнирати из једног облика у друго, у зависности од моралног понашања за живота. Са будистичке тачке гледања, главни разлог за убијање је лоша кармичка веза између животиње и човека. Интересантна је мисао да душа животиња престаје да егзистира након седам дана (што се може повезати са сакралношћу броја седам), па је конзумација меса дозвољена након тог периода. Хиндуси, слично као будисти, верују у бесмртност душе и променљивост тела путем реинкарнације. Религиозни хиндуси су обично вегетаријанци. С обзиром да верују у реинкарнацију, циљ је досећи мокшу или сједињење с Брамом (Створитељем). Притом се реинкарнација може пролонгирати на дужи временски период и трајати стотинама година у разним животним облицима, те стога није дозвољено убијати животиње. То правило се посебно односи на краву, која се у Индији третира као света животиња. Ислам сматра да је убијање животиња дозвољено ако постоји потреба за храном, одећом, обућом, уништавањем штеточина, или из неког другог оправданог разлога. Уколико се убијање животиња чини из чисто спортских мотива или из хобија, онда је то, по исламу, табу. Правила убијања животиња се могу најбоље видети у Курану из суре *El-Bekare* и 173. ајета, који каже да је забрањена стрв и крв и свињско месо, као и оно што је заклано у нечије друго име, а не у Алахово.

У муслиманским земљама покрети за заштиту животињских права из религијских разлога нису много популарни. О томе говори и уредба министарства културе иранских власти да се забране све рекламе за кућне љубимце, продају хране и друге производе за њих. Та одлука је уследила након што је ајатолах Насер Макарем Ширази бацио фатву на кућне љубимце. Сматра се да је такав анимозитет према животињама настао из страха да Иран не поприми навике Запада, који превише брине о животињама, запостављајући породицу и децу. У Ирану је држање кућних љубимаца постало веома популарно упркос ставу исламске традиције да су животиње, конкретно пси, „нечисти“.

Данас се друштвени покрети за заштиту животиња све више трансформишу у политичке покрете, јер су њихови циљеви често политички и остављају политичке последице. Идеја о томе да и животиње имају своја права, која се морају штитити, најдубље је утемељена у англосаксонској култури, али је пронашла значај-

²⁸ Singer, Peter, *In defense of animals: the second wave*, Blackwell Publ., Malden, 2006, стр. 69.

но место и у у скандинавским земљама. Евидентно је да се у политичким системима са високим животним стандардом води већа брига о заштити природе, животиња и целокупне планете, из простог разлога што су сиромашне земље окупирани неким елементарним егзистенцијалним проблемима савременог човека.

Екстремизам у име животињских права

Појам екстремизма није лако дефинисати из више разлога. На првом месту, реч је о појави која се може јавити у различитим сферама друштва. Рецимо, екстремизам постоји у свету спорта и манифестује се у неколико видова: најпре се може јавити у форми насилног понашања одређених група у публици, тј. хулигана на спортским приредбама; потом у виду екстремних спортова који су карактеристични по томе што су високоризични по живот (алпинизам, спортско пењење, рафтинг, банџи-џампинг, брдски бициклизам, параглајдинг итд.). Екстремизам је појава која може бити својствена и религији, па тако комбинован са верским заносом може родити насиље у форми религијски фундираног тероризма, као што је то био случај са нападом на Америку 11. септембра. О политичком екстремизму може се говорити тек када постоји политички мотив и политичка последица.²⁹

Према Драгану Симеуновићу, може се говорити о три врсте екстремизма:

1. када се остварују умерени циљеви екстремним средствима;
2. када се екстремни циљеви остварују умереним средствима;
3. када се екстремни циљеви остварују екстремним средствима.³⁰

Екстремизам је понашање на граници дозвољеног, са тенденцијом да се та граница пређе. Када говоримо о границама, обично под тиме подразумевамо законске норме, мада оне могу имплицирати и обичајна, морална права и сл. Нешто што је у једном друштву неприхватљиво понашање често може бити окarakterисано као екстремизам, иако то није законом забрањено. Тиме долазимо до другог проблема у одређењу екстремизма, а то је културолошка-религијска и територијална условљеност. Рецимо, у неким муслиманским земљама је каменовање за одређена кривична дела законом прописано, док је у европској традицији такво понашање неприхватљиво, директно крши сва људска права и сврстава се у екстремне методе.

Са друге стране, оно што се у далекој прошлости сматрало уобичајеним понашањем, за тековине модерне цивилизације представљало би екстремизам. Дакле, одређење екстремизма је и временски условљено. Под тиме подразумевамо да се неке појаве из прошлости у данашње време могу окарактерисати као непожељне, и обратнo.³¹

²⁹ Видети опширније: Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009.

³⁰ Према: Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009.

³¹ Рецимо, у средњем веку у хришћанској култури инквизиција је била институционализована и имала је легалитет, а данас бисмо о томе могли говорити као о употреби екстремних метода да би се дошло до одређеног циља.

Следећа компликација у одређењу екстремизма је поистовећивање екстремизма са појмовно сродним облицима, као што су тероризам и организовани криминал. Најопасније је када екстремисти непосредно угрозе државу, што може водити ка томе да их власт оквалификује као терористе. Иако није свака врста екстремизма тероризам, битно је нагласити да је сваки тероризам увек и екстремизам. Проблем настаје када екстремисти спроводе насиље у виду терористичког акта, а не континуираног процеса који се квалификује као терористичка активност: „Терористички акт је само краткотрајни, мада садржајно најнасилнији, највиолентнији, најстрашнији сегмент укупног терористичког деловања. Терористичка активност као појам обухвата, поред терористичког акта, и низ других радњи, почев од планирања до припреме извршења тог акта, закључно са пропагандом и мобилизационом експлоатацијом његових ефеката“.³² Када екстремисти пређу са речи на дела и када је у то деловање инкорпориран политички мотив са политичким последицама, онда је реч о тероризму.

Што се тиче сличности са организованим криминалом, треба рећи да и екстремизам, попут организованог криминала, може као метод деловања користити различите врсте насиља, у широком опусу од физичког до психичког. Међутим, суштинска дистинкција је у циљу који се тежи остварити. Док је примарни циљ организованог криминала стицање профита, екстремизам има другачије циљеве, у зависности од тога који облик екстремизма у питању. Екстремисти се обично везују за идеале за које су спремни да жртвују и свој живот, док је највећи идеал криминалних група – профит.

Предмет нашег истраживања је *ARE (Animal Rights Extremism)*, илити екстремизам у име животињских права. Он је подврста еко-екстремизма, а у случајевима када за то постоје релевантни елементи, може прећи и у еко-тероризам. Дакле, однос еко-екстремизма и екстремизма у име животињских права (*ARE*) је однос општег и посебног.

Еко-терористи за основни циљ имају заштиту животне средине и свих облика флоре и фауне, тако да су њихове мете сви они који нарушавају природну равнотежу. По Џону Такраху (*John Thackrah*), пример већих еко-терористичких напада имамо 1996. у Америци, када је *Earth Liberation Group* нанела материјалну штету скијашким комплексима у износу од дванаест милиона долара.³³ Идеја је била да се уништавањем ски-центра омогући очување шуме, која је, пак, била примарно становиште риса. Такрах такође истиче да је историја „радикалног еко-тероризма“³⁴ зачета осамдесетих година двадесетог века, када су неке еколошке милитантне групе у САД одлучиле да по сваку цену спрече уништење планете Земље. Таква квалификација која указује на „радикалне еко-терористе“ представља својеврстан плеоназам и површно дефиниционо одређење појма, јер је свака врста тероризма радикална и деструктивна.

Прихватљиво одређење еколошког тероризма дао је Роџер Чепмен (*Roger Chapman*), који каже да „еко-тероризам имплицира насиље које спроводе

³² Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 70.

³³ Према: Thackrah, John, *Dictionary of Terrorism*, Routledge, New York and London, 2003.

³⁴ Исто.

радикални еколози против власти или приватних предузећа у циљу смањења штете која се наноси природној средини и животињама³⁵. Нешто другачије - мишљење има Гус Мартин (Gus Martin), који каже да „еколошки терористи, као и они који врше терористичке акте у име заштите животињских права, под изговором да штите планету од људске злоупотребе, примењују нихилистичко дисидентску стратегију борбе“³⁶.

Често се употреба насиља над природом, у политичке сврхе, од државних власти, сматрала еко-тероризмом. У том контексту Џорџ Буш старији оптужио је Садама Хусеина за еколошки теоризам, због последица које су настале изливањем нафте у Персијски залив током 1991. године. У том случају боље је говорити о еколошким последицама рата него о тероризму, јер као што каже Драган Симеуновић, „Тероризам за разлику од терора и неких других облика политичког насиља, није насиље власти у смислу инструмента владања“³⁷ и додаје да је тероризам увек насиље против неке или нечије власти и да сваки тероризам, као искључиво политичка појава, мора да има политички мотив и политичке консеквенце.³⁸ ФБИ је непосредно после 11. септембра установио једну од најпознатијих административних дефиниција по којој је еко-тероризам „претња насиљем или његова употреба против недужних жртава или имовине од стране еколошки оријентисаних субнационалних група из политичко-еколошких разлога“³⁹.

Еко-терористи су опасни као и свака врста терориста, јер су искључиви у својим ставовима. Нарочито фанатичном може се сматрати њихова идеја да тек са уништењем индустријског комплекса може доћи до очувања живота на Земљи. Такви планови еко-терориста директно се супротстављају држави и њеним интересима, јер јој могу нанети не само материјалне штете, већ и људске жртве и окрњити њен ауторитет.

У ситуацији када деловање еколошких активиста не производи политичке последице и насиље, већ се базира на пукој реторици или понашању на граници дозвољеног, онда обично се говори о еко-екстремистима. Пример еко-екстремизма је, рецимо, протестовање нагих *PETA*-активиста испред Цркве Светог Павла у Лондону 2009. године, како би указали на мучење медведа, јер се њихово крзно користи за одевне предмете за краљевску стражу у Великој Британији. Спаљивање бунди од животињског крзна и напади на продавнице које продају одевне предмете од животињске коже и крзна такође су облици екстремизма.

AR екстремизам је појава која је кулминирала у двадесет првом веку. Реч је о активистима који се боре за животињска права користећи насиље као основни метод борбе. Екстремизам у име животињских права имплицира претње,

³⁵ Chapman, Roger, *Culture wars: an encyclopedia of issues, viewpoints, and voices*, Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2010, стр. 148.

³⁶ Martin, Gus, *Understanding terrorism: challenges, perspectives, and issues*, Sage, Los Angeles, 2010, стр. 228.

³⁷ Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 68.

³⁸ Видети: Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009.

³⁹ Chapman, Roger, *Culture wars: an encyclopedia of issues, viewpoints, and voices*, Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2010, стр. 149.

уцене, вербално и физичко насиље које може резултирати материјалном штетом, па чак и људским жртвама. Од метода које користи у својим нападима, најкарактеристичнија за ту врсту екстремизма је *метода директне акције*, која је у прошлости била препознатљива претежно код анархистичких група.

Извештај Европола⁴⁰ за 2010. годину показује да су *AR* екстремисти присутни у одређеном броју земаља Европске уније. У Аустрији је запаљена кућа извршног директора фармацеутске компаније, материјална штета је процењена на 400.000 евра, а тај напад је сврстан у класични терористички акт. Одговорност за тај напад преузела је група *MFAH (Militant Forces Against Huntingdon Life Sciences – Austria)*. Највећи број насилних акција од стране *AR* активиста у Европи забележен је на територији Белгије, Немачке, Аустрије, Швајцарске и Француске, а на мети напада су претежно биле фармацеутске компаније које врше експерименте на животињама.

Најактивније *ARE* групе на територији Велике Британије су *SHAC (Stop Huntingdon Animal Cruelty)* и *ALF (Animal Liberation Front)*. Њихове мете су не само фармацеутске компаније, већ и институти за истраживање животиња, фарме, циркуси, ловачка друштва, *fast-food* ресторани и сл. Током 2009. године седморо чланова екстремистичке групе *SHAC* осуђено је због разних противзаконитих дела (отмице, уцене), за које им следује затворска казна између четири и једанаест година затвора. Исте године у чак 11 земаља ЕУ забележено је дејство екстремистичких група које се боре за заштиту животиња. На основу Европоловог извештаја може се закључити да постоји добра интернационална повезаност екстремиста, у чему главну улогу имају интернет и комуникацијске мреже (*Facebook, Myspace* и сл.).

Екстремизам у име животињских права обично се своди на деловање индивидуалних екстремиста јер се сваки појединац који дели исте вредности и циљеве екстремистичких организација тога типа може прикључити групама попут *ALF* и без претходног договора и координације са осталим члановима кренути у акцију. Оно по чему се *ARE* приближава терористичким актима јесте сличан *modus operandi*, под којим подразумевамо употребу импровизованих експлозивних направа (*IEDs*) и импровизованих запаљивих уређаја (*IIDs*). Блискост *ARE* са тероризмом огледа се и у заједничкој идеолошкој подлози.

Тероризам, као и свако друго политичко насиље, укључивши и екстремно понашање, може да стоји у извесној вези са неком идеологијом, и то најмање на три начина:

1. у смислу постојања система оријентационих вредности које подстичу на (неку) терористичку радњу;
2. идеологија делује усмеравајуће код избора циљева, метода и садржаја терористичког, као политичког деловања (нпр. нису дозвољени сви облици деловања);
3. идеологија оправдава учињено – интерпретативна функција идеологије (свака друштвена ситуација условљава одређен ниво оправдавајућих садржаја).⁴¹

⁴⁰ <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/TE-SAT%202010.pdf>, 20. 08. 2010.

⁴¹ Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 123.

По својој идеолошкој провенијенцији *ARE* се, из више разлога, може сврстати у левицу. Пре свега, левица се увек бори за заштиту угрожених група. То могу да буду националне мањине, сексуалне мањине, имигранти, затвореници, а када је реч о екстремизму који се врши у име заштите животињских права, онда су угрожена категорија – животиње.

Друга карактеристика која *ARE* сврстава у леву идеолошку провенијенцију је борба против неједнакости, што се види из биоцентричног етичког становишта. Левица је позната и по томе што „саосећа“ са проблемима група којима не припада, али инсистира да помогне у решавању њихових проблема. Етички гледано, левица је увек имала морал који је гледао унапред и био спреман за радикалне друштвене резове, и то све са циљем друштвеног прогреса. Ипак, морамо имати у виду да нису све нове и модерне идеје прогресивне, исто као што не морају ни проверене традиционалне вредности увек да буду најбоље решење за савремено друштво. Радикални рез којем теже *AR* активисти, као представници модерне левице, јесте да вековима форсиран и прихваћен антропоцентризам супституишу биоцентризмом. Са тим идејама иде се толико далеко да се тежи изједначавању човека и животиња, што је, сложићемо се, нереално јер се човек, као што смо већ напоменули, својим интелектом издваја од осталих бића. То, међутим, не значи да он може своју интелигенцију да користи како би злостављао друга нељудска бића.

Правда или привид правичности је још једна у низу левичарских вредности. Заправо, кад боље зајемо у суштину питања званог животињска права, видећемо да је срж проблема неправедан однос према животињама. Борећи се за животиње, *AR* екстремисти сматрају да доприносе већем степену правичности на овоме свету.

Перцепција о томе шта је правда, а шта не, често је пренаглашена и вулгаризирана код многих екстремистичких организација које штите животиње. Можемо поставити и филозофско питање: шта је правда за саме животиње? Да ли је правда уколико страдају невини људи да би се нанела штета фармацеутским компанијама, фармама или зоолошким вртovima? Са друге стране, животиње су често зависне од човека. Човек је управо тај који им обезбеђује храну, простор за становање, лекове. Не можемо спорити да постоје и они који се на нехуман начин односе према животињама, што је у савременим демократијама кажњава и као кривично дело.

Док су некадашњи левичарски екстремисти и терористи били инспирисани ликом и делом Че Геваре и марксистичко-лењинистичком идеологијом, данашња левичарска идеологија чини неконзистентан систем идеја које су најпривлачније обесправљеним и угроженим групама. И циљеви су се променили, тако да више не сањају сви левичари, укључивши и оне најекстремније, о „диктатури пролетеријата“ и „антиимперијализму“. Њихови циљеви постали су компатибилни савременом друштву, у којем осим радника и незапослених постоје и друге угрожене категорије, као што су, на пример, животиње. Па ипак, не можемо а да не приметимо како су се и екстремна левица и екстремна десница сложиле око заједничког непријатеља, а то је капитализам у руху глобализације.

Активности *AR* екстремиста, као и њихова идеологија, најбоље се могу разумети на основу анализе неких од најпознатијих екстремистичких организација. Седамдесетих година двадесетог века, под утицајем Ронија Лија (*Ronie Lee*), почиње да се организује *ALF* (*Animal Liberation Front*) – најпознатија екстремистичка

организација која се бави заштитом животиња. Иницијатор *ALF* покрета у затвору се боље упознао са принципима рада и методама борбе етно-сепаратистичке терористичке организације *ИПА*, коју је у појединим сегментима опонашао. С обзиром на то да је *ALF* не само уништавао имовину својих прокламованих „непријатеља“, већ је почео да подмеће бомбе испод кола неких личности које су, по критеријумима *ALF*-а, угрожавале животињска права, Скотланд Јард (*Scotland Yard*) уврстио ју је у терористичке организације, изједначивши је са Иром и ПЛО-ом. Џон Такрах (*John Thackrah*) чак поистовећује припаднике *ALF*-а са урбаним герилцима,⁴² што је неприхватљиво јер да би се нека организација профилисала као герила мора задовољавати неколико критеријума. Пре свега, герилци држе под контролом одређени део територије, јавно носе оружје и имају подршку становништва,⁴³ што свакако није случај са активистима *ALF*-а.

Свака екстремистичка или терористичка организација најлакше се одређује на основу циљева којима тежи. Да бисмо боље разумели активности *ALF* екстремиста, размотрићемо њихове краткорочне и дугорочне циљеве. Краткорочно гледано, *ALF* има за циљ да омета компаније или појединце који учествују у убијању и злостављању животиња. Дугорочни циљ им је да окончају све животињске патње и разним компанијама забране да профитирају од животиња. Иначе, да би неко постао члан *ALF* организације, мора задовољити један врло битан услов, а то је да буде веган или вегетаријанац.

Пошто су свесни да је њихов рад илегалан и да чине кривична дела, чланови *ALF*-а на свом сајту имају читав низ савета у вези са политиком безбедности коју би требало да воде. Један од савета односи се на одабир сарадника: „Никада не сарађујте са наркомањима или алкохоличарима. Поред тога што постоји могућност да будете ухапшени, познато је да су овисници од наркотика и алкохола нестабилне личности и да представљају безбедносни ризик.“⁴⁴ Забрањује се препричавање изведених акција, поготово пред новопривошним члановима, као што се не препоручује ни стварање масовних група за акције. *ALF* делује по принципу ћелија које су изграђене од малог броја људи, а неретко су то појединци. Тако се чува анонимност те екстремистичке групе. На својој интернет страници *ALF* истиче како постоји могућност да се за активности које спроводе чланови може добити затворска казна између пет и десет година, те да они који нису спремни на ту врсту ризика нису ни пожељни.

ALF није хијерархијски уређена организација јер функционише по принципу ћелија и тзв. *отпора без вође* (*leaderless resistance*). Та идеја их приближава неким десничарским екстремним организацијама, као што је код нас *Национални строј*, који у свом статуту истиче *отпор без вође* као фундаментални принцип организације. *ALF* добија посебну подршку од међународних организација које су противници дисецирања животиња (*anti-vivisection*).

Данас су екстремистичке групе које се боре за заштиту животињских права распрострањене широм света, а *ALF* има огранке у више од 40 земаља. Аме-

⁴² Видети: John Richard Thackrah, *Dictionary of Terrorism*, Routledge, New York and London, 2003.

⁴³ Према: Симеуновић, Драган, *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009.

⁴⁴ <http://www.animalliberationfront.com/ALFront/Activist%20Tips/Security/CellSecurity.htm>, 22. 08. 2010.

рички ФБИ је активисте ALF-а сврстао у тзв. домаћи или „*homegrown*“ тероризам левичарске оријентације. ФБИ је идентификовао „домаће терористичке групе“ и направио петочлану класификацију, која је применљива још и данас. То су следеће групе:

1. белци левичари;
2. десничарски екстремисти;
3. левичари порториканског порекла;
4. црначки милитанти;
5. јеврејски екстремисти.⁴⁵

Нешто касније та класификација је измењена, па су „домаће“ терористе чиниле следеће групе: „бели расисти, црни расисти, милицијске групе, десничарски екстремисти, левичарски екстремисти, екстремисти у име заштите животињских права и животне средине“.⁴⁶ Видимо да су се из левичарске организације постепено издвојили екстремисти који се боре за животињска права, што указује на то да су развили посебну идеологију, која је још увек аксиолошки гледано најближа левичарским идејама.

Насупрот борцима за права животиња, стоје и они који заступају супротне ставове. На пример, по мишљењу *Интернационалне асоцијације за едукацију и дебате*, активисти који се боре за животињска права су „хипократе, екстремисти и терористи који не маре за људске животе“.⁴⁷ Због тога је, по њима, „добробит животиња разумна идеја, док је тежња за реализацијом животињских права показатељ екстремизма и ирационалности“.⁴⁸ Та критика се посебно односи на ALF, која користи методе преузете од терористичких организација.

Из ALF организације изродило се мноштво подгрупа и нових покрета, међу којима је најпознатија ARM (*Animal Rights Militia*), која је настала 1982. године у Великој Британији и која се залагала за проактивнији приступ у односу на ALF. Они су претили смрћу неколицини научника који су спроводили експерименте над животињама. Прве акције ти екстремисти су извели 1987. године у Сан Хозеу у Калифорнији, када су *San Jose Valley Veal Inc.* нанети губици од преко сто хиљада долара. Током 1997. године ARM су фабрикама за производњу одеће и обуће од коже у Енглеској нанели штету од четири милиона долара.

The Justice Department је, такође, чувена екстремистичка организација која је препознатљива по писмима-бомбама, поникла на тлу Велике Британије деведесетих година двадесетог века. По многим, вероватно најмилитантнија и највиолентнија организација ове врсте је SHAC (*Stop Huntingdon Animal Cruelty*), која је почела као кампања 1999. године, да би временом прерасла у праву организацију. Њени оснивачи су Грег Ајвери (*Greg Avery*) и Хитер Џејмс (*Heather James*). Њихова прва и главна мета били су HLS (*Huntingdon Life Sciences*), једна од највећих лаборато-

⁴⁵ Ronczkowski, Michael, *Terrorism and Organized Hate Crime: Intelligence Gathering, Analysis and Investigations*, CRC Press, Florida, 2004, стр. 28.

⁴⁶ Hess Karen, *Introduction to private security*, CA: Cengage Learning, Belmont, 2009, стр. 378.

⁴⁷ *The debatabase book: a must-have guide for successful debate*, International Debate Education Association, New York, 2004, стр. 37.

⁴⁸ *The debatabase book: a must-have guide for successful debate*, International Debate Education Association, New York, 2004, стр. 37.

рија у свету, са седиштем у Великој Британији. SHAC је позната по следећим методама борбе: хакерски упади у рачунаре, телефонска узнемиравања, застрашивање запослених у HLS, њихових породица, клијената и сл. Осим тих уобичајених метода, екстремисти SHAC-а сексуално узнемиравају запослене у HLS, прате их од посла до куће, а чак су помоћу подметнутих бомби у колима убили неколико послодаваца и чланова њихових породица. Кампање које организује SHAC добијају значајну медијску пажњу широм света, а до сада су прикупили око два милиона потписа за петицију у којој траже затварање лабораторије HLS.

На крају, важно је констатовати да је често веома тешко одредити да ли се активности организација које се виолентним методама боре за права животиња могу сврстати у екстремизам или и тероризам. Сматрамо да је, са научне стране гледано, најбоље посматрати сваки случај засебно. Могуће је говорити о терористичким актима у оквиру екстремистичких организација, али то још увек није довољно да се оне оквалификују као терористичке организације. Активисти ALF-а, за разлику од Ал Каиде, претежно нападају само непосредно одговорне појединце, али својим активностима, попут тероризма, шире страх код челника фармацеутских компанија, лабораторија и свих установа и појединаца који су одговорни за, како они кажу, патњу животиња.

Чињеница је да су човеком немарношћу угрожене не само биљне и животињске врсте, већ и читава планета. Разумљиво је да због тога долази и до пренаглашеног револта одређених група или појединаца, који своје незадовољство постојећим стањем исказују у виду екстремизма, а у тежим случајевима и у виду тероризма. Организације које се боре за заштиту животињских права имају племенит циљ, али је проблем у средствима које користе за реализацију датих циљева. Ако се животињска права штите тако што се убијају, злостављају, уцењују људи и њихове породице, или уништава приватна или државна имовина, онда се поставља питање у чему је разлика између AP екстремиста и оних против којих се они боре.

Литература

1. Adams, C.: *The sexual politics of meat: a feminist-vegetarian critical theory*, Continuum, New York, 2004.
2. Anderson, R. C.; Mather, J. A.; Monette, M. Q.; Zimsen, S. R. M.: „Octopuses (Enterocampus dofleini) Recognize Individual Humans“, *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 2010, Vol. 13 Issue 3.
3. Bekoff, M.: *Encyclopedia of animal rights and animal welfare*, Greenwood Press, Santa Barbara, California, 2010.
4. Chapman, R.: *Culture wars: an encyclopedia of issues, viewpoints, and voices*, Armonk, N.Y: M. E. Sharpe, 2010.
5. Дарвин, Ч.: *Изражавање емоција код човека и животиња*, Досије студио, Београд, 2009.
6. Edwin, B.: *The English philosophers from Bacon to Mill*, The Modern Library, New York, 1939.

7. Hess K.: *Introduction to private security*, CA: Cengage Learning, Belmont, 2009.
8. Јановић, Н.: „Биополитика, животиње, месо, храна“, *Филозофија и друштво*, бр. 2, 2009.
9. Jonas, H.: *The Phenomenon of Life: toward a philosophical biology*, Northwestern Univ. Press, Evanston, 2001.
10. Liddick, D.: *Eco-terrorism: radical environmental and animal liberation movements*, Westport, Conn. Praeger, 2006.
11. Martin, G.: *Understanding terrorism: challenges, perspectives, and issues*, Sage, Los Angeles, 2010.
12. Nussbaum, C., M.; Sunstein, C.: *Animal rights: current debates and new directions*, Oxford Univ. Press, Oxford, 2006.
13. Owen, M.: *Animal rights: noble cause or needless effort?*, Twenty-First Century Books, Minneapolis, MN, 2010.
14. Пауновић, М.: *Права животиња: савремени међународни стандарди*, Правни факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2004.
15. Regan, T.: *The case for animal rights: updated with a new preface*, University of California Press Berkeley, California, 2004.
16. Regan, T.: *Defending animal rights*, University of Illinois Press, Urbana, 2001.
17. Ronczkowski, M.: *Terrorism and Organized Hate Crime: Intelligence Gathering, Analysis and Investigations*, CRC Press, Florida, 2004.
18. Ryder, R.: *Animal revolution: changing attitudes towards speciesism*, Berg, Oxford, 2000.
19. Симеуновић, Д.: *Тероризам*, друго издање, Правни факултет, Београд, 2009.
20. Singer, P.: *In defense of animals: the second wave*, Blackwell Publ., Malden, 2006.
21. Thackrah, J.: *Dictionary of Terrorism*, Routledge, New York and London, 2003.
22. *The debatabase book: a must-have guide for successful debate*, International Debate Education Association, New York, 2004.